

*Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
galekss@ukr.net*

ДРАМАТИЧНА ДОЛЯ ВЧЕНОГО НА ТЛІ ДОБИ
[Рецензія на видання: Росовецький С. Володимир Перетц:
біографія інтелектуала / наук. ред. А. Пучков. Київ :
Дух і Літера, 2023. 376 с.]

Станіслав Казимирович Росовецький (1945–2022) жартівливо називав себе «науковим онуком» академіка Перетца. І мав на це цілковите право. Адже його університетським викладачем, а згодом керівником кандидатської дисертації був Олександр Адріанович Назаревський — учасник відомого «Семінару Перетца». Згадуючи про нього, С. Росовецький зазначив, що той на лекціях і спецсемінарі не розказував про свого вчителя — розповідав про нього, лише спілкуючись приватно, адже в 1960-х роках, навіть після реабілітації, репресованого літературознавця більшість колег вважали винним, але пробаченим. Від О. Назаревського, ступаючи на шлях науки, С. Росовецький засвоїв основні методологічні вимоги В. Перетца: обов'язкову роботу з рукописами й необхідність фактичних спостережень над текстами. У науковій і викладацькій діяльності все життя автор намагався наслідувати й О. Назаревського, і В. Перетца, продовжуючи їхні традиції.

С. Росовецький був надзвичайно багатогранною особистістю: літературознавець (медієвіст, шевченкознавець), фольклорист, письменник, професор кафедри фольклористики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він автор, зокрема, творів біографічного жанру: п'єси «Шевченко під судом» (2008),

збірки «П'єси про письменників» (2016), «Шевченко. Сучасна біографія» (2020), біографо-фантастичного роману «Шевченко між світами» (2022). Жанр книжки «Володимир Перетц: біографія інтелектуала» (2023), що з'явилася вже після відходу з життя автора, можна означити як белетризована інтелектуальна біографія. Наукова діяльність академіка подана на побутовому й родинному тлі, і в цьому, як зазначив С. Росовецький, йому допомогла монографія А. І. Шаповала¹. Насамперед крізь призму епістолярної спадщини В. Перетца оприявнюються грані його духовного світу, контексти повсякденного, наукового та особистого життя, роль у ньому його вчителів, колег та учнів. Читач слідом за автором мандрує культурними просторами (Петербургом, Києвом, Самарою, Саратовом), знайомиться з людьми та ідеями, важливими для інтелектуальної історії героя. Звісно, що найбільше уваги приділено «українському» періоду біографії вченого, адже в 1903–1914 рр. В. Перетц — професор Київського університету, із 1919 р. — академік УАН. Це не просто докладні спостереження над перипетіями долі, це зовсім інше бачення біографії людини науки, якій довелося жити у двох епохах — дореволюційній і радянській, між двох світів — російським і українським.

У розділі «Родовід академіка Перетца» автор простежив етнічно-культурні корені вченого: від прадіда Абрама Ізраїльовича, фінансиста і комерсанта, діда Григорія, найцікавішою сторінкою життя якого була участь у декабристському русі (1926 р. Володимир Перетц із братом Левом опублікував його біографію), батька Миколу, який викладав математику в приватних пансіонах і помер, коли Володимирові було лише п'ять років. Далі С. Росовецький на основі спогадів, листів, праць сучасних науковців відтворив етапи становлення особистості В. Перетца: навчання в гімназії, у Петербурзькому університеті, вплив викладачів. Життя випускника університету було досить сутужним: репетиторство, написання рецензій (приміром, у тодішньому «Книжном вестнике» доводилося публікувати відгуки навіть на видання «Про струми високої напруги»

¹ Шаповал А. І. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел : монографія / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2020. 596 с.

і «Про збереження жіночої краси»); перші наукові статті та досвід викладання, захист двох дисертацій — магістерської та докторської. С. Росовецький постійно перекидає «містки» до сьогодення, роздумуючи про ранні захисти докторських дисертацій (у В. Перетца від магістерської минуло лише два роки), про дисертабельність тем, про поширеність аматорського театру на межі XIX і XX ст. тощо. Автор прагне з'ясувати причини наукового зацікавлення молодого філолога україністикою, бо вже в студентських публікаціях В. Перетца є українські паралелі, дібрані з фольклорних збірників, а з 1897 р. розпочалася його співпраця з «Киевской стариной». Це могли бути й контакти з Костянтином Арабажимим та Аркадієм Лященком — ученими-українцями в Санкт-Петербурзі, і ознайомлення з книжкою Миколи Петрова «Нариси історії української літератури XIX століття» (1884), і тісні стосунки з Павлом Житецьким. Особистим чинником, що зумовив не просто інтерес В. Перетца до української культури, а й навіть бажання оселитися в Києві, на думку автора, став не лише його шлюб з Неонілою Арабажиною, а й київський клімат, що для здоров'я хворого на туберкульоз був значно кращий, ніж петербурзький. Важливу роль у працевлаштуванні зіграв і його науковий керівник О. І. Соболевський: у нього залишилися тісні особисті зв'язки з Університетом Святого Володимира, де він викладав у 1881–1888 рр. Уже на той час В. Перетц добре знав українську, щоправда, не писав до галицьких видань, бо не володів «галицьким варіантом української наукової мови» (с. 64). Але коли на Наддніпрянській Україні з'явилася україномовна наукова періодика, він у статтях до часописів принципово послуговувався українською мовою — цей момент наголосив С. Росовецький, цитуючи лист ученого до О. Шахматова: «Я пишу по-українськи без великих помилок» (с. 64).

Автор простежив, як відбулося перевтілення «незграбного петербурзького каченяти на сяючого бездоганною білизою київського лебедя» (с. 71) — адже саме так окреслюють шлях ученого. Насправді ж усе відбувалося непросто: переїхавши з Петербурга, В. Перетц змушений був декларувати свій відхід від українофільства (хоч стосунки професора з українофілами не завжди були ідилічними). У листах із Києва він часто бідкається: скаржиться на дорожнечу (коментуючи, С. Росовецький підрахував, що тоді на зарплату професора можна було жити досить пристойно, описав житло, яке той

винаймав). Не оминув автор книжки й того, що насамперед В. Перетца драгували духовні та світоглядні умови, і він відверто шкодував про переїзд: «Я тут абсолютно непотрібний: тутешні студенти-південці дуже ледачий народ» (с. 75); «У нас у Києві сонно і тихо до нудоти» (с. 77), а в листах 1913 р. прямо зазначав, що розлюбив Київ (с. 76). Епістолярій В. Перетца цілком справедливо характеризував нездорову моральну атмосферу на історико-філологічному факультеті: «Сиджу в зловонній твані... Хоч би у воду, тільки б геть звідси» (с. 77). Тобто насправді петербуржець намагався повернутися до столиці або хоча б до Казані. Для нього, як раніше для О. Соболевського та І. Жданова, Київ видавався лише проміжним етапом кар'єри. Автор не приховує: українські колеги бачили в ученому петербурзького «варяга», якого «цінували, та не як свого» (с. 81). Але важливим було продовження власних українознавчих студій, був намір написати історію української літератури. Саме В. Перетц 1906 р. обґрунтував і опублікував проєкт заснування в університетах українських кафедр — для викладання української літератури, мови, історії, етнографії та звичаєвого права. У 1908 р., після заснування в Києві Українського наукового товариства, учений очолив його філологічну секцію, і того ж року В. Перетца було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Довелося пережити в Києві погроми чорносотенців, атмосферу суспільної реакції. Але чинником, який «тримав» професора в місті, насамперед була надія на студентів. Адже саме тут він організував «Семинарій руської філології» (автор книжки переклав слова «российский», «русский» як «русський». — Г. А.) — гурток молодих здібних дослідників у царині історії давнього письменства, що збирався щосереди (іноді й по п'ятницях, бувало, що й тричі на тиждень) у професоровій квартирі. З нього вийшли відомі вчені, дослідники літератури, що, долаючи свій шлях, теж стали вчителями — В. Адріанова-Перетц, О. Багрій, Л. Білецький, О. Бургардт (Юрій Клен), О. Грузинський, М. Гудзій, О. Дорошкевич, М. Драй-Хмара, М. Калинович, Б. Ларін, С. Маслов, О. Назаревський, І. Огієнко, В. Петров (В. Домонтович), Є. Рихлік, С. Родзевич, П. Рулін, С. Савченко, Ф. Сушицький, П. Филипович, Є. Тимченко, Д. Чижевський, С. Щеглова, Б. Якубський та ін. С. Росовецький розглянув діяльність семінарію в часі та просторі, проаналізував наукову продукцію його учасників, адже вважав цей гурток яскравим та унікальним науково-педагогічним

феноменом. Деякі положення В. Перетца, які він передавав молодим дослідникам, стали крилатими висловами: кожен має навчитися працювати над сирым матеріалом, на «чорному дворі науки», бо без цього не можна потрапити у блискучі палаци справжнього, міцного знання; мета історика літератури — вивчення форми літературних творів: не **що**, а **як**.

Після семінарію залишилися не лише тексти, а й фото, які теж дуже інформативні, де важлива кожна деталь. Аналізуючи їх, автор книжки окреслив склад цього товариства, простежив зміни в кількості учасників. Зокрема, запропоновано гіпотезу про те, що остаточне організаційне оформлення семінарію було пов'язане з перипетіями викладання В. Перетцом на вищих жіночих курсах. Адже Володимир Миколайович почав запрошувати слухачок цих курсів до свого наукового гуртка так само, як і студентів університету, цим утверджуючи гендерну рівність у науці та вищій школі. Дві слухачки ВЖК, В. Адріанова і С. Щеглова, згодом захистили магістерські дисертації в Університеті Святого Володимира, працювали викладачками у вишах, стали відомими науковцями. Автор книжки розмірковує і над такими, здавалось би, парадоксальними причинами: чому серед «семінаристів» у Києві не було Миколи Зерова, а в Петрограді — Дмитра Лихачова.

Яскравою ознакою семінарію, важливим складником його були «екскурсії» (так називалися робочі поїздки, експедиції) до Москви, Петербурга (чотири рази), Чернігова, Катеринослава (тепер Дніпро), Полтави, Ніжина, Житомира для роботи в архівах. Звіти про ці поїздки друкувалися окремими виданнями. Студенти не лише працювали з рукописами й стародруками, а й мали змогу виступати перед відомими вченими з доповідями, які пізніше друкувалися в поважних наукових збірниках. І знову «ліричний відступ» автора: «Звичайно ж, київським філологам старшого покоління засідання семінарію можуть нагадати спецсемінари радянського часу, на яких готувалися курсові роботи, а “екскурсії” — виїзні архівні практики. <...> Ці організаційні форми підготовки студентів саме й походять від Семінарію Перетца» (с. 108). І невеселе зауваження: «Зрозуміло, низький рівень курсових робіт не дозволяв керівникам рекомендувати їх до фахових видань, хіба що як винятки» (с. 108). А за 20 років існування гуртка В. Перетца зі 130 студентів, які брали в ньому участь, до 1922 р. відомими науковцями стало більше 30. Адже Во-

Володимир Миколайович умів знаходити шляхи співіснування семінарію з офіційними університетськими структурами, хоч його не було в університетському розкладі, не передбачалося жодних заліків, він не входив до педагогічного навантаження. Новаторство Перетца-педагога, як наголосив С. Росовецький, полягало в тому, що до студентів він відразу пред'являв ті само вимоги, як і до сформованих дослідників, а своєю спільною із ними працею під час «екскурсій» робив їх фактично колегами в науковій роботі. Тут панувала атмосфера демократизму і товариськості. Не раз семінаристи влаштували заміські прогулянки разом зі своїм професором, який за віком був не набагато старший за них, а від Є. Тимченка — на чотири роки молодший.

Щоб популяризувати погляди та ідеї улюбленого професора, студенти видавали літографовані курси лекцій В. Перетца. С. Росовецький оцінює наукове, інтерпретаційне та теоретичне значення, переваги над пізнішими підручниками та хрестоматіями таких трьох версій книжки: «Из лекцій по методологии русской литературы» (Київ, 1914), «Из лекцій по истории древнерусской литературы. Часть 1. Древнейший период (XI–XIII вв.) / по лекциям профессора составил студ. Ал. Б[агриј]» (Київ, 1914), «Краткий очерк методологии истории русской литературы» (Пг., 1922) (третья версія була вже не літографованим, а друкованим виданням). Важливо також, що Володимир Миколайович не проминав жодної нагоди вказати на публікації членів семінарію, хоч міг би згадати солідніші праці.

У розділі «Повернення петербуржця до Петрограда» автор книжки попередив читача, що епістолярій того часу «настільки драматичний, що під пером того ж Івана Карпенка-Карого міг би бути оброблений у гротескній драмі — не в трагедії — лише через своєрідність розв'язки» (с. 134). Ішлося насамперед про принципові розходження з київськими колегами — «суперечності політичні сплелися з науковими та особистими в один вузол» (с. 136). До цькування вченого, що мав репутацію «мазепинця», окрім київських чорносо-тенних газет, долучилися й столичні. Не менш напруженою була і процедура обрання в Академію наук та затвердження цього рішення і переїзд до Петрограда. І все одно на перше засідання АН 3 травня 1914 р. академік В. Перетц не з'явився, бо всі думки — про студентів: «2-го ввечері магістерський іспит Щеглової — у мене, 5-го — в Комісії екзамнують моїх учнів» (с. 151).

Ретельно дослідив автор зміни, які відбулися в житті Володимира Миколайовича після обрання академіком. Поступово В. Перетц зосередився на двох напрямках діяльності: він всебічно допомагав учасникам київського семінарію, домігся переведення кількох до Петрограда (цей проєкт здійснити не вдалося, тому «семінаристи» переїздили в індивідуальному порядку), призначення їм стипендій, надсилав книжки — робив для своїх учнів усе що міг. Ще один напрям, що з початком Другої світової війни забирає багато його часу, — це захист і спроби звільнити вчених, репресованих за новими воєнними законами в руслі царської національної політики.

Наступний поворот у долі В. Перетца — організація педагогічного інституту в Самарі, куди він поїхав у вересні 1917 р. Розумів: насувалися важкі часи, і в сирому, холодному, голодному Петрограді з його туберкульозом не вижити. У Самарі В. Перетцу якийсь час було не до того, що владу захопили більшовики. Побутові умови, які застав тут, перевершили всі найсумніші сподівання. Академік перестав одержувати грошове утримання, бо не повертався до Петрограда три роки. Він писав О. Шахматову: «...пам'ятайте: краще жити в одній кімнаті, ніж помирати у 8-ми» (с. 174). У Самарі кардинально змінилося особисте життя: В. Перетц розлучився з Н. Арабажиною і одружився зі своєю ученицею — Варварою Адріановою; цю подію автор книжки розглянув як колізію Абельяра та Елоїзи. Власне, утворився не просто любовний трикутник, а чотирикутник. Ще однією вірною ученицею, яка присвятила своє життя Володимирові Миколайовичу, була Софія Щеглова.

Відновивши в Петрограді статус академіка, зібравши знову Семінарії з руської філології, В. Перетц передусім підготував до видання «Краткий очерк методологии истории русской литературы» — книжку, яка мала присвяту «дорогим учням». У ній він прагнув знайти нові підходи до аналізу літературних творів, подавав своєрідне розуміння методології літературознавства, називаючи її в листі до М. Сперанського «моєю не марксистською методологією» (с. 189), особливо наголошуючи на філологічному методі. С. Росовецький докладно розглянув методологічні новації В. Перетца, убачаючи в «Кратком очерке...» одне з теоретичних джерел структуралізму середини ХХ ст., простежив зв'язок його праць з ідеями формалізму.

10 червня 1919 р. В. Перетца було одностайно обрано дійсним членом УАН. Подружжю обіцяли академічні посади, викладання

в Київському університеті, пайки і квартиру. Але Володимир Миколайович повернувся із Самари до Петрограда. Однією з причин, зазначив автор книжки, був кращий стан петроградських бібліотек, що давав йому змогу працювати над історією давньої української літератури. Проте, залишаючись після обрання в УАН ще два роки в Самарі й повернувшись до Петрограда, В. Перетц підтримував тісні наукові зв'язки з київськими й харківськими вченими, друкувався в українських наукових виданнях та рекомендував до них праці своїх учнів. Зокрема, перекладено й українською мовою опубліковано його масштабну книгу «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» (1926). Цей факт невдоволено сприйняли петроградські колеги: В. Перетц писав, що отримав догану «за те, що насмілювався опублікувати працю такою жакливою мовою, як українська» (с. 231). Як казус С. Росовецький розглянув і той факт, що ця монографія не була удостоєна премії за наукові праці в Харкові.

Ідеться в книжці й про діяльність Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді (назва варіювалася), засноване В. Перетцом та А. Лященком 25 грудня 1921 р., про «Наукові збірники» праць Товариства. Читач довідується про ставлення радянської влади до академіка: на початку 1931 р. було заплановане його ущільнення в квартирі, він мав втратити чверть житлової площі і через те хотів продати власну колекцію рукописів і стародруків Всенародній бібліотеці України (тепер НБУВ). За унікальне зібрання хотів отримати лише 9600 карбованців, та й ті планував витратити на нові придбання для бібліотеки, проте реакція була дивна: «...директор бібліотеки Ничипір Миколенко навіть не відповів на лист академіка, а завідувач відділу рукописів Павло Попов проявив байдужість до цієї пропозиції» (с. 234). Тому ця колекція зберігається в Петербурзі в Рукописному відділі ІРЛН.

У 1932 р. в Комісії українського письменства доби феодалізму ВУАН, де працював В. Перетц, була влаштована критика його «буржуазно-формалістичної школи», що перетворилася на цькування. Колишній учасник семінарію О. Назаревський і слухач лекцій В. Перетца П. Попов виступили проти свого вчителя з безглуздими наклепами, зі звинуваченнями в «буржуазному формалізмі» (а це означення вже само по собі звучало як донос). В. Перетц не з'являвся до Києва на засідання, пишучи, що не хотів «з ризиком для життя бути присутнім на мерзенних виступах моїх же учнів і

співробітників» (с. 268). С. Росовецький схарактеризував відверті ляпсуси в працях критикана П. Попова, який отримав від радвлади звання члена-кореспондента і щиро захоплювався марксистсько-ленінською методологією. Показові й спогади С. Росовецького про те, як цей «дослідник» працював у читальному залі відділу рукописів ЦНБ (тепер Інститут рукопису НБУВ): «Коли, заходячи до залу, чуєш хропіння — вже знаєш, що член-кореспондент на місці та спить, поклавши щоку на рукопис» (с. 270). А після реабілітації В. Перетца цей невдалий учений почав висловлюватися про нього нейтрально, навіть намагався його наслідувати, проводячи семінари у власному кабінеті.

Наступ на немарксистську науку та її представників розгортався не лише в Києві, а й у Ленінграді. С. Росовецький докладно розглянув арешти за так званою «Справою славістів» (1933–1934), за якою засуджено 75 осіб. В. Перетц був серед членів політичного центру, що начебто стояв на чолі «Руської національної партії». Автор проаналізував причини його арешту, протоколи допитів, подав прізвиська лжесвідків — за їхніми доносами В. Перетцові було пред'явлено звинувачення в контрреволюційній діяльності, які він не визнав. За вироком його було виключено з АН і заслано на три роки до Саратова. На болюче питання — чому у Володимира Миколайовича не виявилось тоді хай не впливових, а хоч яких-небудь заступників — С. Росовецький відповів: академія була залякана репресіями і рішення виключення зі складу дійсних членів АН ухвалювало політбюро політичної партії.

Засланий академік був формально зарахований до штату Наукової бібліотеки Саратовського університету. З перших місяців заслання Володимир Миколайович продовжив боротьбу за перегляд своєї справи. Автор книжки навів його клопотання, листи до високопосадовців — сам перебуваючи на засланні, В. Перетц намагався знайти спосіб, щоб звільнити репресованих учнів і колег. С. Росовецький запропонував уявити тривожну атмосферу, у якій існувала «стара» безпартійна радянська інтелігенція в страшні 1930-ті — роки колективної зради. З гіркотою біограф констатував, що на смерть В. Перетца ніяк не відреагували в науковому співтоваристві. Лише за кордоном з'явилися два некрологи.

І наприкінці книжки, оцінюючи зроблене В. Перетцом для філологічної науки, С. Росовецький переглянув спроби радянських

науковців (насамперед Д. Лихачова) піднести значення зробленого для науки В. Адріановою-Перетц за рахунок її Вчителя та чоловіка, уцент розбиваючи ці докази. Автор перерахував заслуги академіка В. Перетца для літературознавства, для розвитку жіночої освіти, окреслив своєрідність його наукової школи. Цілком слушною є пропозиція відкрити меморіальні дошки на тих будинках, де професор жив у Києві, і тих, у яких відбувалися засідання семінарію. І найважливіше — перевидати його українознавчий доробок. Емоційне забарвлення книжки досягає кульмінації в рядках, де автор безпосередньо звертається до свого героя: «Тож прощайте, Володимире Миколайовичу! Бозна, чи вдалося мені, скануючи ваш образ із пожовклих сторінок книжок і листів, хоч трохи оживити вашу витончену постать, відтворити іронічну посмішку на обличчі, зафіксувати, як промайнув відблиск думки на високому чолі» (с. 358).

Це авторові вдалося. Помітно, що більшість подій С. Росовецький не просто відтворює, а відчуває як учений, передає їх жваво й переконливо. Насамперед вражає не кількість зібраної інформації, а можливість під час ознайомлення з нею простежити рух думки В. Перетца, його настроїв, характер дебатів, дискусій, стосунки з колегами. Це не тільки часові координати буття героя, це ланцюг подій, життя його ідей, поглядів, праць. Це справді огром імен і посилянь на наукові публікації, листи, спогади, офіційні документи, що в науковій, морально-етичній, філософській площинах дає змогу ще раз поміркувати над особливостями епохи і драматичною долею людини в ній.

Рукопис одержано 07.11.2023

Halyna ALEKSANDROVA, D.Sc. (Philology), Leading Research Associate, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

The dramatic fate of the scientist against the background of the era. [Review of the publication: Rosovetsky S. Volodymyr Peretz: Biography of the intellectual / sc. ed. A. Puchkov. Kyiv: Dukh i Litera, 2023. 376 p.]